



Magdalena Herman

Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska  
magdalena.herman@uw.edu.pl  
ORCID 0000-0003-4216-9616

## Odrowąż, smok i salamandra. Kreacja wizerunku w herbowych znakach własnościowych ksiąg Jana Ponętowskiego<sup>1</sup>

Abstract

The Odrowąż coat of arms, dragon and salamander: Jan Ponętowski's  
self-invention through book ownership marks

The ownership marks of the books and print albums that belonged to Jan Ponętowski (c. 1540-1598) have already been studied extensively. Thus, this article presents hitherto unconsidered aspects of the bibliophile's armorial marks with emphasis on written sources and the interchangeable use of the Ogończyk and Odrowąż coats of arms for his bookplates, supralibros, seals, medal with his portrait and his crosier. It investigates why Ponętowski employed the Odrowąż with the emblem of the Order of the Dragon, and by focussing on the literary sources of the relation between the dragon and salamander, which were depicted on an armorial bookplate, the article accentuates Ponętowski's self-invention and seemingly compound heraldic usurpation.

**Key words:** Jan Ponętowski – bookplate – supralibros – Odrowąż – Ogończyk – salamander – Hradisko – heraldry – heraldic usurpation – Order of the Dragon – Kraków – Olomouc.

**Słowa kluczowe:** Jan Ponętowski – ekslibris – supereklibris – Odrowąż – Ogończyk – salamandra – Hradisko – heraldyka – uzurpacja herbowa – Order Smoka – Kraków – Ołomuniec.

<sup>1</sup> Artykuł prezentuje wyniki badań prowadzonych w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr 2016/21/N/HS2/02659). Za uwagi do niniejszego artykułu oraz pomoc w trakcie realizacji projektu dziękuję prof. Grażynie Jurkowlaniec. Za konsultacje i wszelkie wskazówki, zwłaszcza dotyczące heraldyki, dziękuję dr. hab. Markowi Janickiemu i dr. hab. Przemysławowi Mrozowskiemu.

„Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” – Udział zagranicznych recenzentów w ocenie publikacji; Stworzenie anglojęzycznej wersji wydawniczej publikacji; Digitalizacja tomów archiwalnych rocznika w celu zapewnienia otwartego dostępu do nich przez Internet oraz wdrożenie i utrzymanie cyfrowej platformy redakcyjnej – zadanie finansowane w ramach umowy nr 653/P-DUN/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Jan Ponętowski zajmuje bardzo ważne miejsce wśród polskich bibliofilów XVI w. ze względu na częściowo zachowany księgozbiór, kosztowne oprawy oraz liczne znaki własnościowe, którymi opatrywał swe zbiory biblioteczne. Znakomita większość zachowanych ksiąg Ponętowskiego jest przechowywana w Bibliotece Jagiellońskiej<sup>2</sup>, a niemal wszystkie z nich stanowiły część kolekcji, którą podarował w 1592 r. *Sacro Collegio Cracovien[si]*<sup>3</sup>. Kolekcja ta powstawała najprawdopodobniej, gdy J. Ponętowski przebywał w Ołomuńcu od 1576 do 1588 lub 1589 r. Jego obecność na Morawach wiązała się ze staraniami o objęcie funkcji koadiutora, a następnie opata w klasztorze norbertanów w Hradisku pod Ołomuńcem, którą ostatecznie pełnił w latach 1577-1587. Uzyskał tym samym dostęp do znacznych środków finansowych, którymi dysponował dość swobodnie, doprowadzając do zadłużenia klasztoru<sup>4</sup>.

Superekslibrisy oraz drukowane ekslibrisy Ponętowskiego były często wzmiankowane w literaturze<sup>5</sup>. Pierwszy monografista bibliofila i kolekcjonera, Leszek Hajdukiewicz, zwrócił uwagę na mnogość znaków własnościowych biblioteki Ponętowskiego<sup>6</sup>. Także Tadeusz Chrzanowski

<sup>2</sup> W dalszej części artykułu jako BJ. Pozostałe znane książki są przechowywane w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej [dalej: KC] (sygn. SZ T III 35), w zbiorach Biblioteki Katedralnej w Strängnäs (H 252 fol, D 96 fol, X 571 fol – dziękuję Elin Andersson za potwierdzenie aktualnych sygnatur; L. Birkenmajer, J. Łoś, E. Barwiński, *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków 1914, s. 123-124), w Bibliotece Księży Marianów w Lublinie (sygn. XVI.43a/b-46 adl.; W. Karpuk, *Biblioteka w Puszczy Korabiewskiej (Marianskiej). Na podstawie inwentarza z 1845 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1998, t. 69, s. 232-233). W Bibliotece Jasnogórskiej w Częstochowie [dalej: BJC] zachowany jest także rękopis złożony z kilku dzieł i krótkiego druku (rkps. 1.7. R. 134; R. Nir, *Rękopisy z XVI wieku w zbiorach Biblioteki Jasnogórskiej w Częstochowie*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1976, t. 14, s. 295-296).

<sup>3</sup> Kraków, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego [dalej: AUJ], Akta pap. 16330. Inwentarz ten został niedawno opublikowany przez Piotra Hordyńskiego wraz z sygnaturami zachowanych dzieł z kolekcji Ponętowskiego. P. Hordyński, *Kolekcja Jana Ponętowskiego. Wstęp do opisu zawartości*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2016, t. 66, s. 69-84.

<sup>4</sup> L. Hajdukiewicz, *Jan Ponętowski – opat hradyski, bibliofil i miłośnik sztuki (Materiały do życiorysu)*, „Roczniki Biblioteczne” 1970, t. 14, s. 485-528; Z. Kašpar, *Opat kláštera Hradisko Jan Pontatowský*, „Střední Morava: kulturněhistorická revue” 2000, t. 11, s. 128-136. Najwcześniejsze listy Maksymiliana II dotyczące obsadzenia Ponętowskiego w Hradisku pochodzą z maja 1576 r., Praga, Národní archiv [dalej: NA], Morava, inv. č. 2208. W kronice klasztoru Hradisko, w której Michael Siebenaicher zebrał wiele odpisów dawnych dokumentów, znajduje się list z lutego 1576 r. od Generała Zakonu dominikanów Serafino Cavalliego (zm. 1578). Ponętowski tytułowany był w nim już jako opat, lecz nie można wykluczyć, że jest to pomyłka kronikarza, Brno, Moravský zemský archiv [dalej: MZA], E 55, sig. II 1, fol. 241v.-242r.

<sup>5</sup> K. Piekarski, *Superexlibrisy polskie od XV do XVIII wieku*, t. 1, Kraków 1929, s. 19-22; M.J. Wojciechowski, *Ekslibris – godło bibliofila*, Wrocław 1978, s. 38, 43-45; P. Hordyński, J. Piwożński, *Exlibris Biblioteki Jagiellońska: polnische Bücherzeichen aus den Sammlungen der Jagiellonischen Bibliothek in Krakau*, Weinheim 1986, s. 10, kat. 13, 16; A. Wagner, *Ekslibrisy Ludwika barona Schimmelpfenniga w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2003, t. 26, s. 211, 213; P. Hordyński, dz. cyt., s. 72.

<sup>6</sup> L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 503, 523-525. Jeszcze wcześniej swoje studia poświęcił Ponętowskiemu Żegota Pauli, lecz swych badań nie zdążył opublikować, szukając bez powodzenia daty

podkreślał, że wyróżniają się one ilościowo i jakościowo wśród polskich znaków książkowych<sup>7</sup>.

Badania nad poszczególnymi ekslibrisami Ponętowskiego zainicjowała Zofia Ameisenowa, która omówiła ekslibris z pustą tarczą herbową odbity na wolnych kartach *Speculum Romanae Magnificentiae* (BJ, teka 211), przypisując go ostrożnie Kryspinowi Szarffenbergerowi<sup>8</sup>. Ustalenia Ameisenowej nieznacznie uzupełnił Edward Chwalewik<sup>9</sup>. Z kolei Anna Lewicka-Kamińska wprowadziła do literatury informację o dwóch innych ekslibrisach: z herbem Bróg (Leszczyc) (fot. 8) oraz z herbami Bróg (Leszczyc) i Odrowąż (fot. 1). Badaczka uporządkowała także ekslibrisy Ponętowskiego chronologicznie: niedokończony ekslibris uznała za pierwszy, zaś ten z herbami Bróg i Odrowąż (fot. 1) za najpóźniejszy<sup>10</sup>.

Superekslibrisy J. Ponętowskiego zostały omówione przez Arkadiusza Wagnera. Uznał on formę jednego z nich (fot. 3) za odpowiadającą najnowszym trendom ówczesnego zachodnioeuropejskiego zdobnictwa intrologatorskiego, a tym samym za prekursorską dla polskiego superekslibrisu<sup>11</sup>. Badacz porównywał też superekslibrisy Ponętowskiego ze znakami własnościowymi Stanisława Pawłowskiego oraz Jerzego Radziwiłła<sup>12</sup>. Superekslibris haftowa-

---

śmierci opata. Wydaje się, że znaczną część ustaleń biograficznych zaczerpnął Hajdukiewicz właśnie z notatek Pauliego, zob. W. Bartynowski, *Rękopisy i ryciny pozostałe po ś.p. Żegocie Paulim (Kronika)*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: organ Towarzystwa Numizmatyczno-Archeologicznego w Krakowie” 1896, t. 8, s. 36; BJ, Rkp. 5446.

<sup>7</sup> T. Chrzanowski, *Uwagi o intelektualistach-kolekcjonerze w Polsce na przełomie renesansu i baroku*, [w:] *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice, listopad 1981*, red. E.R. Karwowska, A. Marczak-Krupa, Warszawa 1984, s. 133-135.

<sup>8</sup> Z. Ameisenowa, *Dwa nieznanne polskie znaki książkowe z XVI wieku*, Kraków 1947, s. 17-22. Zdaniem Ameisenowej ekslibris pozostał nieukończony, ponieważ nie zostały wykonane klocki lub klocek, z których odbijano by, być może różnymi kolorami, zawartość tarczy herbowej. Nie można także wykluczyć, że pusta tarcza miała być uzupełniona dekoracją malarską, która nigdy nie powstała. Ten sam ekslibris został odbity czterokrotnie także na wolnych kartach albumu z przedstawieniami wojen religijnych Jacquesa Tortorela i Jeana Perrissina (BJ, Albumy I V) oraz *Accuratae effigies pontificum* (BJ, Cim. 887).

<sup>9</sup> E. Chwalewik, *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955, s. 35-36.

<sup>10</sup> A. Lewicka-Kamińska, *Nieznanne ekslibrisy polskie XVI wieku w Bibliotece Jagiellońskiej*, Kraków 1974, s. 20-24. W BJ są przechowywane notatki badaczki dotyczące opraw książkowych J. Ponętowskiego z licznymi przerysami. Jej ogromną zasługą jest zebranie sygnatur opraw z kolekcji Ponętowskiego, BJ, Rkp. Przyb. 223/80 Archiwum Anny z Lewicich Kamińskiej Biblioteka Jana Ponętowskiego.

<sup>11</sup> A. Wagner, *Superekslibris biskupa ołomunieckiego Stanisława Pawłowskiego. Z badań nad książkowymi znakami własnościowymi polskiej szlachty w XVI wieku*, [w:] *Książka w życiu Kościola*, red. T. Kruszewski, Toruń 2009, s. 94-95; A. Wagner, *Elementy manierystyczne w zdobnictwie intrologatorskim w Polsce (od XVI do początku XVII wieku)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2016, t. 47, s. 67-70; tenże, *Superekslibris polski: studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 101-102, 249-250, 373.

<sup>12</sup> A. Wagner, *Superekslibris biskupa ołomunieckiego Stanisława Pawłowskiego...*, s. 88-92; tenże, *Superekslibris polski...*, s. 102-103.

ny z *Breviarium Romanum* (BJ, Cim. D) został krótko omówiony jako część oprawy tekstylnej także przez Jacka Tomaszewskiego<sup>13</sup>.

Dotychczasowe opracowania, nie uwzględniają protoekslibrisu herbowego, który został namalowany na karcie *Missale ecclesie* [sic!] *Parisiensis* (BJ, Cim. 8426) (fot. 4). Widoczna tam kompozycja zasługuje na bacniejszą uwagę, ponieważ zawarty w niej herb J. Ponętowskiego różni się od herbów znanych z jego superekslibrisów. Celem niniejszego artykułu jest więc analiza motywów herbowych w znakach własnościowych Ponętowskiego, zestawienie ich ze źródłami pisanyymi dotyczącymi jego genealogii oraz innymi przedstawieniami jego herbu, a w konsekwencji refleksja nad strategiami autokreacji wizerunku właściciela.

Mszał paryski ze zbiorów J. Ponętowskiego został wydany ok. 1550 r. przez Guillaume'a Merlina (BJ, Cim. 8426). Na aksamitnej oprawie wytłoczono owalne kompozycje z *Pietas Patris* oraz *Królem Dawidem z harfą*. Oba przedstawienia najczęściej dekorowały oprawy ze zbiorów Ponętowskiego z 1582 r.<sup>14</sup> Do wykonania kart ochronnych mszału wykorzystano papier ołomuniecki z 1578 oraz papiery šumperskie zbliżone do kart wykorzystywanych w kancelarii biskupa ołomunieckiego w 1577 oraz 1586 r.<sup>15</sup> Oprawa mszału powstała więc po 1578 r., prawdopodobnie w latach 80. XVI w., lecz przed 1588 r., kiedy to Ponętowski nie korzystał już raczej z usług morawskich introligatorów. Jego malowany ekslibris (protoekslibris) został wkomponowany w kolorowany drzeworyt stanowiący bordiurę pierwszej strony *Proprium de tempore* – namalowano go na sygnecie drukarskim Thielmana Kervera dobrze widocznym w egzemplarzu z Bibliothèque Mazarine w Paryżu (2° 1165 A-3).

<sup>13</sup> J. Tomaszewski, *Oprawy haftowane i tekstylne z XVI-XIX wieku w zbiorach polskich*. T. 1: *Kontekst historyczny*, Warszawa 2013, s. 83-84; J. Tomaszewski, *Oprawy haftowane i tekstylne z XVI-XIX wieku w zbiorach polskich*. T. 2: *Katalog oprav*, Warszawa 2013, kat. 5; zob. także A. Wagner, *Superekslibris polski...*, s. 101-102.

<sup>14</sup> Są to albumy graficzne z wytłoczoną na oprawach datą 1582 (BJ, teka 149, 150, 152, 210, Albumy 407-410), a także jedna oprawa bez daty (BJ, Albumy 2 V). Te same plakiety były także wyciskane na oprawach ze zbiorów biskupa ołomunieckiego Stanisława Pawłowskiego: Brno, Knihovna biskupství brněnského v Rajhradě sign. STA3-327 (dawna sygn. BAP 98); Olomouc, Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc [dalej: ZAO-OL], Arcibiskupství Olomouc, dodatky, sign. 1451. O wymienionych oprawach Pawłowskiego, zob. O. Jakubec, *Kulturní prostředí a mecenát olomouckých biskupů potridenského doby*, Olomouc 2003, s. 325, 327; J. Kašpar, *Exempláře starých tisků s vlastnickými vazbami olomouckého biskupa Stanislava II. Pavlovského dochované na území České republiky*, „Sborník Národního muzea v Praze. Řada C - Literární historie = Acta Musei Nationalis Pragae. Series C - Historia litterarum” 2014, t. 5, s. 17.

<sup>15</sup> Zbliżony filigran z papierni šumperskiej był wykorzystywany także później. C.M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*. T. 1, Genève 1907, nr 899; M. Čermák, *Městská papírna v Olomouci (1505-1785)*, „Vlastivědný věstník moravský” 1978, t. 30, s. 40, il. 14; V. Stružová, *Filigrány moravských papíren na základě nových zjištění využití papíru v kanceláři olomouckých biskupů*, s. 49, il. 12, s. 68-69, 163 (praca dyplomowa na Uniwersytecie w Pardubicach, 2015).

W tarczę podtrzymywaną przez dwa jednorożce wpisano herb złożony J. Ponętowskiego, na którym przedstawiono, zachowując odpowiednie barwy heraldyczne, herby: Bróg, Ogończyk, Poraj oraz Lis (fot. 4). Zestaw i układ godeł obecny na protoekslibrisie odbiega od tego znanego z dwóch superekslibrisów herbowych opata, które powtarzają układ: Bróg, Odrowąż, Lis i Poraj (fot. 2-3)<sup>16</sup>. Zamieniono miejscami godła Lis i Poraj w polu trzecim i czwartym (zwyczajowo miejsca na odpowiednio herb babki ojczystej i macierzystej), a w pole drugie (zwyczajowo miejsce na herb matki) wpisano dwa różne godła: Odrowąż i Ogończyk. Poza znakami własnościowymi ksiąg znamy wyłącznie dwa inne przedstawienia czteropolowego herbu złożonego Ponętowskiego. Pierwszym z nich jest pieczęć sekretna, której J. Ponętowski używał w latach 1577-1584<sup>17</sup>. Układ herbu na tej pieczęci powtarza dokładnie herb złożony znany z malowanego ekslibrisu. Cztery herby zdobią również pastorał opata: Bróg, Ogończyk, Poraj i Lis<sup>18</sup>. Jeżeli uznać, że kolejność ich umieszczenia na pastorał odpowiada zasadzie numerowania pól tarczy, to nie tylko ich zestaw, ale także układ odpowiada malowanemu ekslibrisowi i pieczęci. Odrowąż i Ogończyk w znanych wariantach herbu złożonego Ponętowskiego nigdy nie występują wspólnie.

Odniesienie wariantów herbu złożonego do informacji o pochodzeniu Ponętowskiego okazuje się tylko w pewnym stopniu pomocne. Źródła pisane ograniczają się niemal wyłącznie do *Gniazda cnoty* i *Herbów rycerstwa polskiego* Bartosza Paprockiego. Według Paprockiego J. Ponętowski był synem Stanisława Ponętowskiego herbu Bróg i Doroty Borzysławskiej. Dziadem po mieczu był Wincenty Ponętowski, a babką nieznaną z imienia Rudnicka herbu Lis, która, według Paprockiego, po śmierci Wincentego miała ponownie wyjść za mąż za Pawła Dunin-Wolskiego, ojca biskupa płockiego Piotra Dunin-Wolskiego<sup>19</sup>. Herb babki ojczystej Ponętowskiego, Lis, w protoekslibrisie pojawia w czwartym polu (w miejscu herbu babki macierzystej), a w superekslibrisach w trzecim polu (miejscu właściwym dla herbu babki ojczystej). Zamiana miejsc herbów babek powodująca, że herby po mieczu i po kądzieli

<sup>16</sup> K. Piekarski, dz. cyt., s. 19-20. Oprawy z opisanymi superekslibrisami to: BJ, teka 151, 153, 154, 209, Cim. 5693, Geogr. 1107, Rkp. 284, 1462, 1307, 1308, a także niezachowana teka 155 (strata wojenna); KC, sygn. SZ T III 35.

<sup>17</sup> L. Mlčák, *Heraldika opatů premonstrátské kanonie na Hradisku u Olomouce v 17. a 18. století*, „Časopis Slezského zemského muzea. Série B - vědy historické” 2003, t. 52, s. 220; L. Mlčák, *Pečetě a znaky opatů a konventu premonstrátské kanonie na Hradisku u Olomouce ve 13. – 16. století*, „Časopis Slezského Zemského Muzea. Serie B” 2005, t. 54, s. 6; M. Bolom-Kotari, *Pečetě hradiských premonstrátů v pozdním středověku a raném novověku*, Červený Kostelec 2015, s. 169, 232-234, 284-285.

<sup>18</sup> J. Samek, *Pastorał i mitra z daru opata Jana Ponętowskiego w zbiorach Muzeum*, „Opuscula Musealia. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1991, t. 5, s. 87-93.

<sup>19</sup> B. Paprocki, *Gniazdo Cnoty...*, Kraków 1578; s. 69; tenże, *Herby Rycerstwa [!] Polskiego...*, Kraków 1584, s. 222-223.

są naprzemianległe, jest odstępstwem od reguły, lecz herb Ponętowskiego nie jest w tym przypadku wyjątkowy<sup>20</sup>. Według Pawła Stróżyka zamiana herbów babek zdarzała się nie tak rzadko i mogła być nawet nie tyle odstępstwem od reguły, ile jej odmienną realizacją – być może wynikającą z pomyłki w numerowaniu pól<sup>21</sup>. Biorąc pod uwagę zmieniony układ oraz herby, mogła to być także próba innego rozłożenia akcentów w wywodzie genealogicznym<sup>22</sup>, nie można bowiem wykluczyć, że układ herbu złożonego Ponętowskiego odbiegał od ustalonego schematu. Niestety opis tych modyfikacji jest niemożliwy ze względu na brak innych źródeł dotyczących jego pochodzenia. Nie można także wykluczyć, że to Paprocki popełnił błąd wymieniając babki opata, co jeszcze bardziej komplikowałoby kwestię ustalenia poprawnej wersji herbu Ponętowskiego. Nie byłaby to jedyna pomyłka Paprockiego w tym wywodzie genealogicznym, nieprawdziwa jest bowiem informacja o tym, że Rudnicka była nie tylko babką po mieczu J. Ponętowskiego, ale także matką „dzisiejszego biskupa płockiego”, czyli Piotra Dunin-Wolskiego. Sam Paprocki, pisząc w innym miejscu o P. Dunin-Wolskim, jako jego matkę wskazywał Wiewecką herbu Jastrzębiec<sup>23</sup>, co znajduje potwierdzenie w innych źródłach<sup>24</sup>. Niemniej pokrewieństwa dwóch bibliofilów – J. Ponętowskiego i Piotra Dunin-Wolskiego – nie można całkowicie zakwestionować ze względu na list biskupa S. Pawłowskiego do Ponętowskiego, w którym wskazywał na ich *propinquitas*<sup>25</sup>.

Sprawa zamiany miejsc herbów babek Ponętowskiego pozostaje zatem nierozwiązana, ale znacznie poważniejszą modyfikacją jest wymienne stosowanie Ogończyka i Odrowąża w drugim polu herbu złożonego. Wiemy, że Dorota Ponętowska, wdowa po Stanisławie, żyła jeszcze w 1576 r. i była dziedziczką

<sup>20</sup> J. Konopka, *O polskich herbach złożonych (ciąg dalszy)*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1911, t. 4, s. 109-110.

<sup>21</sup> P. Stróżyk, *O potrzebie i możliwościach badań nad herbami złożonymi. Uwagi na przykładzie ikonograficznych źródeł heraldycznych z Wielkopolski*, [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2004, s. 211.

<sup>22</sup> Tamże, s. 207.

<sup>23</sup> B. Paprocki, *Herby...*, s. 451.

<sup>24</sup> „Dorothea de Vywecz de armis Jastrzambecz et Lysz”, zob. *Receptiones seu installationes ad episcopatum, praelaturas et canonicatus Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis ab anno 1532 usque ad annum 1800*, oprac. R. Weimann, Poznań 1909, s. 30; S. Kosiński, *Pochodzenie i początki kariery politycznej Piotra Dunina-Wolskiego*, „Studia Płockie” 1981, t. 9, s. 87-100; A. Obrębski, *Piotr Dunin-Wolski (1531-1590), jego ród i najbliższa rodzina*, [w:] *Od średniowiecza ku współczesności: prace ofiarowane Jerzemu Starnawskiemu w pięćdziesięciolecie doktoratu*, red. J. Okoń, Łódź 2000, s. 230.

<sup>25</sup> ZAO-OL, Arcybiskupství Olomouc, inv. č. 97, sig. 23, *Kopiář korespondence s úředníky zemskými a biskupskými, hodnostáři a institucemi církevními, městy, šlechtici aj.*, fol. 77r.-v. Paprocki wskazywał na połączenie rodzin obu duchownych poprzez Rudnicką herbu Lis. Herbem Lis pieczętowała się babka po kądzieli Piotra Dunin-Wolskiego, o czym informuje herb złożony z jego nagrobka oraz źródła pisane (patrz przypis 24). Nie odpowiada to jednak relacjom rodzinnym opisanym przez Paprockiego.

m.in. na Borzysławicach. Już L. Hajdukiewicz zauważył, że łączycza linia Borzysławskich raczej nie pieczętowała się herbem Ogończyk<sup>26</sup>. W związku z tym, prawdopodobnie za Żegotą Paulim, wysnuł przypuszczenie, że Ponętowski nie był synem Borzysławskiej, lecz pierwszej nieznannej żony Stanisława<sup>27</sup>. Jest to jednak hipoteza nieznajdująca poparcia w źródłach, ponieważ matka Ponętowskiego zmarła dopiero przed 28 VIII 1584 r. Wtedy, jak dowiadujemy się z listu Rudolfa II, J. Ponętowski planował wyjazd do Rzeczypospolitej na jej pogrzeb<sup>28</sup>. Dla niniejszych rozważań jednak tożsamość matki Ponętowskiego jest mniej istotna niż fakt, że herb Ogończyk pojawiał się w znakomitej większości dotyczących opata źródeł o charakterze oficjalnym i urzędowym. Bowiem poza omówionymi wyżej: pieczęcią sekretną (używaną w latach 1577-1584), pastorałem oraz malowanym ekslibrisem, Ogończyk wraz z Brogiem pojawiał się także na pieczęci wielkiej opackiej J. Ponętowskiego (używanej w latach 1578-1587; datowanej na tłoku pieczętnym: 1577; fot. 5)<sup>29</sup>, pieczęci mniejszej (znane użycie w 1596)<sup>30</sup> oraz na rewersie medalu z jego wizerunkiem (1582)<sup>31</sup>. Wydaje się więc, że to Ogończyk jest właściwym herbem matki Ponętowskiego, Odrowąż natomiast pojawiał się w znakach własnościowych ksiąg oraz na jednej pieczęci (datowana na tłoku pieczętnym: 1584) znanej wyłącznie z jednego użycia w inwentarzu donacji dla Akademii Krakowskiej z 1592 r.

<sup>26</sup> L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 491. Zdaniem L. Hajdukiewicza Borzysławscy pieczętowali się herbem Jastrzębiec. Linia Rytwiańskich herbu Jastrzębiec, która od Borzysławic piła się Borzysławskimi dość szybko wygasła. W końcu XV w. dziedzicami na Borzysławicach, najprawdopodobniej Kościelnych, byli Borzysławscy piszący się „z Borzysławic i Bukowiny”. W literaturze tym Borzysławskim przypisuje się herb Szreniawa, chociaż pojawiła się także hipoteza, że Bukowińscy z tych terenów we wczesnym okresie mogli być Ogończykami. Ogończykiem w województwie łączyczkim pieczętowali się m.in. Sierakowscy piszący się „z Bogusławic”, B. Paprocki, *Herby...*, s. 413; J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, oprac. J. Korytkowski. T. 2: *Archidyakonat: Kaliski, Wieluński, Łowicki i Łęczycy: z poręki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego podług kodeksów rękopiśmiennych Archiwum Gnieźnieńskiego i Kaliskiego*, Gniezno 1881, s. 446-448; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. T. 1, Warszawa 1904, s. 365; *Casimiri IV regis tempora complectens (1447-1492)*, oprac. T. Wierzbowski. T. 1: *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, Warszawa 1905, nr 1215; S. Kozierowski, *Studia nad pierwotnym rozszedleniem rycerstwa wilkopolskiego (Ród Drogosławiców)*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1914, t. 7, s. 26; Teki Dworzaczka. Niedokończony herbarz szlachty wielkopolskiej zatytułowany „Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów wielkiej własności w Wielkopolsce”, hasło „Borzysławscy cz. Borysławscy h. Szreniawa”.

<sup>27</sup> BJ, Rkp. 5446, fol. 31r.

<sup>28</sup> NA, Morava, inv. č. 2960.

<sup>29</sup> L. Mlčák, *Pečetě a znaky opatů...*, s. 5, il. 15; M. Bolom-Kotari, dz. cyt., s. 168.

<sup>30</sup> Kraków, Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum OO. Augustianów w Krakowie, sygn. Aug.11 oraz Zbiór pieczęci luźnych, sygn. 75.

<sup>31</sup> A. Taul, *Olomoucké medaile, plakety, žetony a známky*, Olomouc 1969, s. 8; J.A. Szwagrzyk, *Moneta, medal, order*, Wrocław 1971, s. 34; J. Štěpán, *Olomoucký zlatník Donát Šolc (1575-†1588) a olomoucká medailérská škola*, „Střední Morava: vlastivědná revue” 2003, t. 16, s. 109.

Herby Ogończyk i Odrowąż są bardzo podobne, lecz pomyłkę lub stylizację wyklucza konsekwencja w stosowaniu herbu Odrowąż w znakach własnościowych ksiąg. Znane są trzy superekslibrisy Ponętowskiego z tym herbem. Pierwszy został użyty na dolnej okładzinie klocka ofiarowanego profesorom Akademii Krakowskiej (BJ, Cim. 5746-5747) oraz *Gynaeceum sive Theatrum mulierum* (BJ, Cim. 5875, na oprawie data 1587)<sup>32</sup>. Przedstawia on herb Odrowąż w owalnym kartuszu rollwerkowym zwieńczony kapeluszem z dwoma sznurami skierowanymi ku przeciwnym stronom ronda (fot. 6). Kształt kartusza został dopasowany do wewnętrznej krawędzi otoku w formie stylizowanego wieńca laurowego z rollwerkowymi obręczami na osiach. Superekslibris ten był zwykle używany w parze z superekslibrisem z herbem Bróg, który wyciskano na górnej okładzinie<sup>33</sup>. Oba superekslibrisy łączy zbliżona forma rollwerkowego kartusza, lecz nad kartuszem z Brogiem umieszczono mitrę i pastorał, a wokół nich na otoku napis: „REVE DNI IOANNIS PONENTOWSKI ABBAT GRADICENSIS INSINGNIA [sic!]”<sup>34</sup>. Analiza insygniów towarzyszącym obu herbom pozwala przypuszczać, że superekslibrisy te powstały w końcu lat 70. lub początku lat 80. XVI w.<sup>34</sup> Dwa kolejne superekslibrisy herbowe można datować na lata 1581-1586. Pojawiają się one zwykle wspólnie na wielu księgach i albumach graficznych Ponętowskiego, chociaż różnią się insygniami i stylem wykonania. Jeden z nich przedstawia herb złożony Ponętowskiego (Bróg, Odrowąż, Lis, Poraj) zwieńczony infulą opacką, pasami *vittae* oraz aż dwoma pastorałami (fot. 2)<sup>35</sup>. Herb otacza owalna wstęga

<sup>32</sup> K. Piekarski, dz. cyt., s. 20.

<sup>33</sup> Tamże, s. 21.

<sup>34</sup> Insygnia godności duchownych wyobrażone ponad oboma herbami przybliżają datowanie opisanych superekslibrisów. Pojedyncze sznury bez chwostów po obu stronach kapelusza mogłyby po prostu wskazywać na przynależność do stanu duchownego. Według zapisek Glicjusza J. Ponętowski otrzymał święcenia na prezbitera z rąk biskupa krakowskiego w dniu 31 V 1578 r. Natomiast według kroniki klasztornej przyjął święcenia z rąk S. Pawłowskiego trzy lata po objęciu funkcji opata, a więc około 1580 r., MZA, G 12, inv. č. 385, s. 78; BJ, Cim. 8420, fol. Z4. Obecność zaś mitry i pastorału, wspólny z jednoznaczną inskrypcją, świadczą o godności opackiej. J. Ponętowski został oficjalnie ogłoszony opatem klasztoru Hradisko pod Ołomuńcem w lipcu 1577 r., L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 485-528; BJ, Rkps. 5358, fol. 116v. Wiemy, że Pawłowski kwestionował prawo Ponętowskiego do używania mitry i pastorału. Sprawę ostatecznie rozstrzygnął papież Grzegorz XIII, który potwierdził prawa Ponętowskiego do posługiwania się mitrą i pastorałem, BJC, Rkps. 1.7. R. 134 (notatka na ostatniej karcie; karty nienumerowane); MZA, E 55, inv. č. 262, sig. IV B 4 (dokument ten był kopiowany wielokrotnie, por. MZA, E 55, sig. II 1, fol. 246r.-247r.). Zastrzeżenia dotyczące używania tych insygniów nie miały jednak zapewne wpływu na przedstawienie herbu. Za datę *ante quem* powstania tych superekslibrisów można zatem uznać wiosnę 1581 r., ponieważ wtedy J. Ponętowski został ustanowiony protonotariuszem apostolskim (list Alessandro Farnese informujący o otrzymaniu tej godności jest datowany na 19 III 1581, MZA, E 55, sig. II 1, fol. 247r.-248v.), a na omawianych superekslibrisach brak odniesień do tej funkcji.

<sup>35</sup> K. Piekarski, dz. cyt., s. 19. Przedstawienie z dwoma pastorałami jest dość rzadkie i wyróżnia się na tle współczesnych superekslibrisów, np. S. Pawłowskiego czy Šebestiana Freytaga z Čepirohu. Trudno znaleźć inne uzasadnienie dla takiego rozwiązania poza chęcią uzyskania symetrii.



wpisana w wieniec z napisem: „IOANNES PONETOWSKI D[ei] G[ratia] ABBAS GRADICEN[sis] SEDIS AP[osto]LICAE PROTHONOTARIVS”. Drugi superekslibris przedstawia herb złożony w okazałym kartuszu ornamentalnym z tym samym zestawem godeł, lecz innymi insygniami (fot. 3)<sup>36</sup>. Herb wieńczy kapelusz z dwoma sznurami zakończonymi sześcioma chwostami po każdej stronie, które wskazują na godność protonotariusza papieskiego. Została ona dodatkowo podkreślona poprzez sigle umieszczone po obu stronach kapelusza, które należy rozwinąć jako „I[oannes] P[onetowski]/ P[rotonotarius] A[postolicus]”.

Wśród wyobrażeń herbu J. Ponętowskiego z Odrowążem znajdziemy także bardziej wyrafinowane przedstawienia (fot. 1). W ekslibrisie graficzno-ty-pograficznym J. Ponętowskiego pojawiają się dwa herby: Bróg i Odrowąż (BJ, Inc.1354-1355). Przedstawienie graficzne ekslibrisu odbito pomiędzy napisem odnoszącym się do księgi, w której został umieszczony znak własnościowy: „LIBER PLATINE IN VI/TAS PONTIFICVM ROMANORVM” oraz napisem wskazującym właściciela „IOHANNES PONETHOVVSKY DE PO/nentovv Abbas Gradicen[sis] Sanctae Sedis Apostolicae / Prothonotarius M.D.LXXXVI”<sup>37</sup>. Herby Bróg oraz Odrowąż wpisano w dwie oddzielne tarcze w obramieniu rollwerkowym, które zwieńczono klejnotami, odpowiednio Trąby myśliwskie i Odrowąż<sup>38</sup>. Oba herby połączono splatającymi się labrami na górze oraz pasem rycerskim na dole. Tarczę herbową Brogu opasuje salamandra, natomiast tarczę Odrowąża opasuje smok. Głowy obu zwierząt są zwrócone ku sobie. W przestrzeni wyznaczonej przez herby na górze a pas

<sup>36</sup> Tamże, s. 20.

<sup>37</sup> Karta z ekslibrisem została odbita na papierze z filigranem papierni w Litovli, który był używany w kancelarii biskupów olomunieckich w latach 1577-1586, V. Stružová, dz. cyt., s. 61, il. 3, 146-145. Karty ochronne wykonano z papieru šumperskiego, używanego w latach 1586-1587, Tamże, s. 163-164. Oprawa jest dziełem introligatora morawskiego, prawdopodobnie olomunieckiego, ponieważ plakiety z przedstawieniem cnót wykorzystane do ozdobienia przedniej i tylnej okładziny oprawy Ponętowskiego były używane także w oprawach miejskich ksiąg Olomouca (Olomouc, Státní okresní archiv Olomouc, Archiv města Olomouc, Knihy, Soudní protokol civilních věcí sporných a nesporných (1585-1586), sig. 1079; Tamże, Inventář pozůstalosti měšťanů (1579-1589), sig. 121) oraz oprawach Pawłowskiiego (Vědecká knihovna v Olomouci [dalej: VKOL], sign. 3434, II 5179), zob. O. Jakubec, dz. cyt., s. 325, 327; *Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579-1598): biskup a mecenáš umírajícího věku*, ed. O. Jakubec, Olomouc 2009, kat. 47, 54; J. Kašpar, *Exempláře starých tisků...*, s. 13-20, por. VKOL, sign. 34411; O. Jakubec, dz. cyt., s. 345; *Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579-1598)*..., kat. 112. Na tylnej okładzinie olomunieckiej księgi (č. 1079) odcisnięto plakietę z przedstawieniem *Snu Jakuba* datowaną w lewym dolnym rogu na 1570 r. oraz z przedstawieniem *Chrztu Chrystusa* z tą samą datą, w której pomiędzy liczbą setek a dziesiątek widnieją inicjały NH – zapewne wskazujące na introligatora lub wykonawcę plakiety. Wspomniana wcześniej plakietka z *Snem Jakuba* została także odcisnięta na oprawie z kolekcji Ponętowskiego (BJ, Cim. 6024).

<sup>38</sup> Józef Szymański zwrócił uwagę na to, że użycie w ekslibrisie J. Ponętowskiego trąb myśliwskich z pawim ogonem zamiast brogu w klejnocie herbu Bróg jest dość wyjątkowe, zob. J. Szymański, *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 157.

rycerski na dole wyobrażono obrośnięty roślinnością pagórek z płomieniami na szczycie. Ekslibris ten jest nieco zredukowaną i zmienioną wersją wspomnianej już pieczęci z 1584 r. (fot. 7)<sup>39</sup>. Zarówno na ekslibrisie, jak i na pieczęci przedstawiono herb Odrowąż ze smokiem opasującym tarczę. Zatem J. Ponętowski nie tylko posłużył się Odrowążem, ale w tych dwóch przykładach sięgnął do Odrowąża z udostojnieniem poprzez Order Smoka, które Krzysztof Szydłowiecki otrzymał w 1515 r. od cesarza Maksymialiana I jako „ozdobę” i udostojnienie dziedziczne w linii męskiej i żeńskiej<sup>40</sup>. Już Anna Lewicka-Kamińska dostrzegła podobieństwo ekslibrisów K. Szydłowieckiego i ekslibrisu J. Ponętowskiego z Brogiem i Odrowążem. Badaczka widziała je jako nawiązanie Ponętowskiego do „wzorów zdobniczych” znaku książkowego „pradziada po kądzieli”<sup>41</sup>. Lewicka-Kamińska wskazała więc nawiązanie do ekslibrisów Szydłowieckiego na dwóch płaszczyznach – genealogicznej oraz ikonograficznej. Wykazanie związków rodzinnych uprawniających J. Ponętowskiego do użycia Odrowąża jest tymczasem co najmniej problematyczne, a tym bardziej do użycia Odrowąża potomków K. Szydłowieckiego<sup>42</sup>. Przedstawienie

<sup>39</sup> Na pieczęci opisana kompozycja została wpisana w kartusz podtrzymywany przez anioła. Całość otoczono wąskim wieńcem, wokół którego widnieje napis IOHANNES PONETHOWSKI D[ei] G[r]atiae] ABBAS GRADICENSIS S[an]ctae] [Aposto]LICAE PROTHONOTARIS” [sic]. Po obu stronach anioła umieszczono mitrę z pastorałem i kapelusz. Od mitry odchodzi jeden pas *vittae*, a od kapelusza dwa sznury z chwostami. Jednak jeden z nich kończy się za kartuszem, a liczbę chwostów drugiego (6?) po lewej stronie heraldycznej można wnioskować wyłącznie jego z układu, ponieważ część z nich jest zasłonięta dekoracją ornamentalną lub wychodzi poza pole wyznaczone przez wieńiec. Zrezygnowano więc z kanonicznego przedstawienia tych elementów na rzecz zachowania symetrycznej kompozycji, w której pas *vittae* jest po jednej stronie kartusza, a sznur z rzędami chwostów po drugiej. Tło kartusza z herbami wypełnia misterny ornament. Powyższe obserwacje skłaniają do stwierdzenia, że w tej pieczęci istotniejsza była jej kunsztowność i dekoracyjność niż całkowita poprawność przedstawienia. Poza tym na pieczęci przedstawiono walkę obu zwierząt (plują jadem lub płomieniami), a po obu stronach ognia w dolnej części kompozycji umieszczono po jednej gwiazdździe.

<sup>40</sup> „[...] *armis et insignibus tuis pro singulari ornamento dimus aureum intermixtum et transparentem viridi colore Draconem*”, J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki Zygmuntońskich czasów*, Poznań 1912, s. 89, 200-206, 579-581; H. Polackówna, *Księga bracka św. Krzysztofa na Arlbergu w Tyrolu*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1931, t. 10, nr 4, s. 80; o przykładach używania herbu z udostojnieniem przez potomków Szydłowieckiego pisał także Grzegorz Paweł Bąbiak, tenże, *Odrowąż kanclerza Szydłowieckiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1997, t. 41, s. 105-109. Do tego spisu należy dodać superekslibris biskupa wileńskiego, a następnie krakowskiego Jerzego Radziwiłła, który jest bardzo zbliżony do czteropolowego superekslibrisu herbowego z inicjałami „IP PA” J. Ponętowskiego (A. Wagner, *Superekslibris polski...*, s. 249-250). J. Radziwiłł był synem córki Krzysztofa, Elżbiety Szydłowieckiej, więc na jego herbowym superekslibrisie w pole herbu macierzystego wpisano Odrowąż opasany silnie zredukowanym przedstawieniem smoka.

<sup>41</sup> A. Lewicka-Kamińska, dz. cyt., s. 24.

<sup>42</sup> Nawet wobec domniemyanych związków rodzinnych z P. Duninem-Wolskim, którego babką po mieczu była siostra K. Szydłowieckiego, trudno znaleźć podstawę dla posługiwania się znakiem przysługującym potomkom samego Krzysztofa.

udostojnienia Orderem Smoka jest skonwencjonalizowane i można znaleźć wiele jego realizacji w związku z herbem Szydłowieckiego, a więc Ponętowski i drzeworytnik nie musieli wcale sięgać do ekslibrisów kanclerza. Herb K. Szydłowieckiego z udostojnieniem Orderem Smoka był rozpowszechniony za sprawą drzeworytów ilustrujących druki krakowskie z oficyny Hieronima Wietora dedykowane K. Szydłowieckiemu oraz tłumaczenie jednego z nich dedykowane Janowi Amorowi Tarnowskiemu – zięciowi K. Szydłowieckiego<sup>43</sup>. Przedstawienia smoka opasującego tarczę herbową Odrowąża Szydłowieckiego w drukach krakowskich i Odrowąża Ponętowskiego z ekslibrisu oraz pieczęci różnią się pokryciem ciała zwierzęcia oraz kształtem tarczy. W herbie Ponętowskiego brak także elementu charakterystycznego dla udostojnienia Orderem Smoka, w którym ogon smoka jest owinięty wokół jego szyi. Jeżeli drzeworytnik skorzystał z łatwo dostępnego wzoru obrazowego, to uczynił to w ograniczonym stopniu<sup>44</sup>.

Heraldyka odgrywała dość istotną rolę w zainteresowaniach i twórczości J. Ponętowskiego<sup>45</sup>. W inwentarzu jego donacji dla Akademii Krakowskiej znalazło się w kilka ksiąg poświęconych heraldyce i dewizom. Inwentarz wymienia także „Insignia Caesaris” oraz pomiędzy drukowanymi obrazami przedstawienie Orła Habsburgów („Aquila biceps cum insigniis”). Wedle tego samego dokumentu dziewięć małych obrazów подарowanych Akademii było oznaczonych herbami Ponętowskiego, co także może świadczyć o wadze, jaką darczyńca

<sup>43</sup> Wczesnym przykładem jest utwór *De vita et gestis divi Hyacinthi* Mikołaja Hussowskiego dedykowany K. Szydłowieckiemu i wydany w 1525 r. w oficynie Hieronima Wietora. Zdaniem Chwalewika ten drzeworyt był najprawdopodobniej wzorem najwcześniejszego ekslibrisu Szydłowieckiego. Pozostałe trzy ekslibrisy kanclerza są do niego także bardzo zbliżone – różnią się głównie napisami i rozmiarem, E. Chwalewik, dz. cyt., s. 20. Niewykluczone, że klocek używany przez Wietora był wykorzystywany już wcześniej, na co mogą wskazywać zniszczenia ramki drzeworytu. Później Wietor odbijał jeszcze inne klocki z tym samym przedstawieniem w drukach: *Fortuny i cnoty różność w Historii o niektórym młodzieńcu ukazana*, Kraków 1524 (por. J. Muczkowski, *Zbiór odciśków drzeworytów w różnych dziełach polskich w XVI i XVII wieku odbitych a teraz w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego zachowanych*, Kraków 1849, kat. 1679; por. bardzo zbliżony filigran papierni w Mogile z lat 1527-1549, K. Badecki, *Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382-1600 r.*, Lwów 1928, s. 15, nr 37); Erazm z Rotterdamu, *Lingua*, Kraków 1526; S. Sacharinus, *Descriptio duorum certaminum, quae Sigismundi regis Poloniae milites cum Petro Ion palatino Moldaviae et cum eius exercitibus habuerunt*, Kraków 1531; Erazm z Rotterdamu, *Xiegi ktore zowu Język złacińskiego* [sic!] *na polski wyłożony*, Kraków 1542.

<sup>44</sup> Odmiennie ujęcie smoka opasującego herb Odrowąż stanowiło ilustrację dla *Herbów rycerstwa polskiego* wydanych przez Macieja Garwolczyka. Nie był to jednak Odrowąż Szydłowieckich, a Odrowąż Prokopa Pieniążka z Krzyżem św. Łazarza i św. Maurycego oraz mieczem („Tego herbu takim kształtem ci Pieniążkowie używają”). Nie wiadomo, na jakiej podstawie użyto w tym herbie smoka, lecz sposób jego przedstawienia (z głową z prawej strony heraldycznej, a ogonem kończącym się z lewej) znacznie odbiega od innych wyobrażeń udostojnienia Orderem Smoka. Być może jest to bardzo odległe, niekoniecznie uzasadnione, nawiązanie do niego, B. Paprocki, *Herby...*, s. 403; por. J. Muczkowski, dz. cyt., kat. 1655.

<sup>45</sup> L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 491-492.

przywiązywał do swojego herbu<sup>46</sup>. W swoich albumach graficznych wśród rozmaitych rycin umieszczał także przedstawienia herbów<sup>47</sup>. Poza tym przynajmniej trzy drobne utwory literackie napisane przez Ponętowskiego odnosiły się do herbów. Były to dwa epigramaty *Na tenże zacny i starożytny herb Nowina Jego miłości Pana Jana Christoporskiego kasztelana wieluńskiego w O pomnożeniu i rozkrzewieniu wszelkich pożytków* (Kraków, Stanisław Szarfenberger 1571) oraz *Na zacny herb Jego miłości Pana Jakuba Rokosowskiego Kasztelana Sremskiego w Tytułach prawa magdeburgskiego* (Kraków, Łazarz Andrysowic 1573), które omówił już Hajdukiewicz<sup>48</sup>. Trzeci utwór *Na herb Króla Jego Miłości francuzkiego y polskiego. Aurea Sarmaticis flore bunt lilia campis* J. Ponętowskiego otwierał drugie wydanie Biblii Leopolicy (Kraków, Mikołaj Szarfenberger 1575). Z kolei jego debiut literacki *Krotki Rzeczy polskich seymowych, pamięci godnych, commentarz* został uzupełniony o wiersze na herb autora i drzeworyt przedstawiający Bróg, który odbito zarówno na karcie tytułowej, jak i na końcowych kartach przy pochwalnych utworach<sup>49</sup>. Na karcie tytułowej wydanych przez Ponętowskiego *Oraciones [sic!] Consiliariorum Regni fere aureae ad Sigismundum Augustum Poloniae Regem* pojawia się również herb Bróg w okazałym obramieniu ornamentalnym podtrzymywanym przez dwa anioły, który zwieńczono kapeluszem ze sznurami i chwostami odpowiadającymi godności protonotariusza papieskiego (fot. 9). Niewątpliwie przedstawienie to było wzorowane na

<sup>46</sup> „[...] *Imagines vero parvi artificiose illuminati cum tabula Insignii mei novem et Henrici Regis effigies decima / Insigniorum Caesaris Papae ac Regis Tabula [...] Insignia Caesaris [...] Aquilla biceps cum insigniis [...] Virtutes Poloticae [sic!] cum imaginibus [...] Simbola Italica cum insigniis et iconibus / Insignia Polonica...*”, AUJ, Akta. Pap. 16330; P. Hordyński, dz. cyt., s. 78, 80.

<sup>47</sup> Wśród najważniejszych przedstawień herbów należy wymienić herby Grzegorza III i kardynała Zaccarii Delfino na wyklejce przedniej albumu *Speculum Christianae Professionis* (teka 210; nr inw. 13.398a-b). Zaś na tylnej naklejono *Cenotaphion* Caspara Kropáča (Cropaciusa) napisany przez Tomáša Mitisa z Limuz z herbem zmarłego poety. Na ostatniej karcie tego albumu namalowano z użyciem srebrnego podkładu herb rodziny Rožemberków (nr inw. 13.506) wzorowany na drzeworycie z *Sebastiani Serlii Bononiensis Architecturae Liber Septimus* (Frankfurt nad Menem 1575) dedykowanego Vilémowi z Rožmberka, por. BJ, 114002 IV. Z oczywistych względów ten herb jest zbliżony do znaków własnościowych ksiąg brata Viléma, Petra Voka, który był kolekcjonerem książek i rycin. Nie można wykluczyć kontaktów między nim, a Ponętowskim, lecz poza śladem w postaci obecności herbu (namalowanego na papierze litowelskim z ok. 1575 r. (V. Stružová, dz. cyt., s. 146) brak innych źródeł. O bibliotece Petra Voka z Rožmberka, zob. P. Kneidl, „*Picturae et Kunststück*” v *Březanově katalogu rožmberské knihovny*, [in:] *Ars baculum vitae: sborník studií z dějin umění a kultury k 70. narozeninám prof. PhDr. Pavla Preisse, DrSc*, red. V. Vlínas, T. Sekyrka, Praha 1996, s. 84-86; L. Veselá, *Knihy na dvoře Rožmberků*, Praha 2005. Przedstawienia herbów znajdują się także w albumie *Typus Ecclesiae Catholicae* (teka 149), a wśród nich wykaz kardynałów z 1581 r. wydany przez Francesco Zanettiego (*S[acra] R[omana] E[cclesia] Cardinalium nunc viventium, Insignia, Nomina, Cognomina, Patriae, Administrationes, & Tit[uli]*; nr inw. 9037) oraz herb Wittelsbachów (nr inw. 9117).

<sup>48</sup> L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 500-502.

<sup>49</sup> J. Ponętowski, *Krotki Rzeczy Polskich Seymowych, pamięci godnych, Commentarz*, Kraków 1569, fol. A1, 5-6.

wcześniejszym ekslibrisie Ponętowskiego<sup>50</sup>. Prawdopodobnie on sam użył wzoru drzeworytnikowi instruując go o konieczności aktualizacji i podkreślenia innej godności, ponieważ w ekslibrisie herb wieńczy mitra z pasami *vittae* odnosząca się wyłącznie do godności opackiej. Choć w innym ekslibrisie Ponętowskiego, uważanym przez Chwalewika i Ameisenową za nieukończony, pole tarczy pozostało puste, to w inskrypcji w dolnej części tarczy pojawia się wskazanie na jego herb własny Bróg – Leszczyc: „Ioannes Ponentowski / de Ponenthow / Lescicius”<sup>51</sup>. W niezrealizowanych projektach nagrobka Ponętowskiego herb Bróg był wyjątkowo wyeksponowany, a w jednym z dwóch wariantów miały go podtrzymywać dwa putta, św. Piotr i św. Paweł<sup>52</sup>.

Wobec konsekwencji w stosowaniu Odrowąża, zainteresowań heraldycznych J. Ponętowskiego i wagi, jaką przykładał do swojego herbu, należy stwierdzić, że wymiana Ogończyka na Odrowąża w znakach książkowych i pieczęci z 1584 r. była jego świadomym wyborem. Trudno jednak mówić o wyparciu Ogończyka na rzecz Odrowąża, ponieważ aż do 1596 r. J. Ponętowski posługiwał się pieczęcią z Brogiem i Ogończykiem. Oba herby były więc używane równolegle. Niezależnie od tego, czy wybór herbu Odrowąż był uzurpacją herbową czy wskazaniem nawet bardzo odległej koligacji, pojawia się pytanie o jego przyczynę<sup>53</sup>. Jan Długosz, a za nim B. Paprocki wskazywali na morawskie pochodzenie herbu Odrowąż<sup>54</sup>, od którego wywodzić się miał młodszy herb Powąła, czyli Ogończyk. Bardzo zbliżonym do Odrowąża herbem pieczętował się jeden z najważniejszych rodów na Morawach – ród Beneszowców, który podzielił się na kilka linii. Najprawdopodobniej dopiero za sprawą Paprockiego ich herb nazwano Odrowążem „*Odřivans*” i dopisano do niego legendę herbową. Wcześniej herb ten nazywano „*rohata střela*” lub „*zawinouta střela*”<sup>55</sup>. Mimo innych nazw podobieństwo obu herbów jest niepodważalne<sup>56</sup>.

<sup>50</sup> Chociaż na karcie tytułowej *Oraciones* [sic!] *Consiliariorvm Regni* widnieje data 1550, to wskazanie na samym dole tytułu protonotariusza apostolskiego nadanego Ponętowskiemu w 1581 r. pozwala datować ten druk na po 1581 r. W podobny sposób można datować wcześniejszy ekslibris z herbem Bróg, który został wklejony do klocka ofiarowanego po 1581 r. profesorom Akademii Krakowskiej – w dedykacji J. Ponętowski nazywa się protonotariuszem apostolskim, lecz na samym ekslibrisie w tym tomie brak odniesień do tego tytułu, zob. przyp. 34 (BJ, Cim. 5746-5747).

<sup>51</sup> Podobny podpis wydrukowano pod herbem na karcie tytułowej *Oraciones* [sic!] *Consiliariorvm Regni* „IOANNES GENTE LESCICIVS / PROTHONOTARIVS APOSTOLICVS”.

<sup>52</sup> T. Chrzanowski, *Adoracja czy prezentacja? O dwóch projektach z drugiej połowy XVI wieku nagrobka Jana Ponętowskiego, opata hradzkiego*, „*Folia Historiae Artium*” 1997, t. 2-3, s. 84-85.

<sup>53</sup> Jeżeli nawet w przyszłości udałoby się znaleźć genealogiczne uzasadnienie dla używania Odrowąża, to kwestia wyboru pomiędzy przedstawianiem Odrowąża a Ogończyka także wymaga wyjaśnienia.

<sup>54</sup> A. Rybarski, *Pochodzenie i początek rodu Odrowążów*, „*Przegląd Historyczny*” 1914, t. 18, s. 1; I. Hrabětová, *Erbovní pověsti v českých spisech Bartoloměje Paprockého z Hlohola*, Brno 1992, s. 39-40.

<sup>55</sup> A. Rybarski, dz.cyt., s. 13-14.

<sup>56</sup> Por. tamże, s. 20.

Herbem tym pieczętował się syn Beneša I z Benešova: Robert I (Rupert), który w 1240 lub 1243 r. został opatem klasztoru w Hradisku pod Ołomuńcem. Był on także kapłanem króla Wacława I<sup>57</sup>. Beneš IV (1375-1412), syn Beneša z Kravař i również był opatem w Hradisku<sup>58</sup>. Ladislav (Lacek II) z Kravař (1383-1408) był biskupem olomunieckim w latach 1403-1408<sup>59</sup>. Pieczętujący się tym herbem byli również dobrodziejami klasztoru. Niewykluczone, że J. Ponętowski, którego kariera duchowna była ściśle związana z Morawami, chciał nawiązać do słynnego, miejscowego rodu. Tym samym mógł nawiązywać także do dawnych i znamienitych polskich Odrowążów, jak chociażby wspomnianych już Szydłowieckich lub nawet św. Iwona Odrowąża czy św. Jacka. Być może było to także odwołanie do Szydłowieckiego nie tyle jako przodka, ile dawnego i ważnego miłośnika ksiąg, lecz hipoteza ta jest trudna do udowodnienia<sup>60</sup>.

Chociaż nawiązanie do Odrowąża z udostojnieniem Orderem Smoka wydaje się oczywiste, to w ekslibrisie z 1586 r. i pieczęci z 1584 r. zostało włączone do większej kompozycji, w której herb Bróg opasuje salamandra<sup>61</sup>. Na pieczęci obie bestie walczą plując na siebie ogniem lub jadem, w ekslibrisie natomiast walka między nimi nie została podkreślona, choć zwierzęta są zwrócone ku sobie, a w ich otwartych paszczach widać wysunięte języki i kły. Możliwe przyczyny umieszczenia smoka przy herbie Odrowąż zostały opisane wyżej, jednak obecność salamandry i relacja między dwiema bestiami pozostaje jak dotąd niewyjaśniona. Wedle tradycji salamandry były jadowite, odporne na działanie ognia, potrafiły go gasić, a nawet mogły się nim żywić<sup>62</sup>. Jako zwierzęta nie

<sup>57</sup> F. Dvorský, *O starožitném panském rodě Benešoviců*. T. 1: *O Benešovicích-vyjímaje rod pánů z Kravař*, Brno 1907, s. 20-22.

<sup>58</sup> F. Dvorský, dz. cyt. T. 2: *O rodě pánů z Kravař*, Brno 1910, s. 58-59. Tamże reprodukcja jego pieczęci. O obu opatach, zob. F. Blinky, *Z historie kláštera Hradiska: vyprávění o klášteru Hradisko, jeho opatech a době, ve které žili*, Olomouc 2004, s. 6-7; L. Mlčák, *Olomouc: Klášterní Hradisko: bývalá premonstrátská kanonie*, Uherské Hradiště 2011, s. 24-25, 34.

<sup>59</sup> F. Dvorský, dz. cyt. T. 2: s. 34-42.

<sup>60</sup> J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki*, s. 337-342; E. Chwalewik, dz. cyt., s. 18-20; A. Wagner, *Prymas Maciej Drzewicki jako bibliofil: w pięćsetlecie powstania pierwszego polskiego ekslibrisu*, Warszawa-Toruń-Poznań-Drzewica 2016, s. 42-43; tenże, *Superekslibris polski...*, s. 177-179.

<sup>61</sup> Wygląd salamandry z pieczęci (o ciele pokrytym długą sierścią lub piórami, z charakterystycznymi szponami i gwiżdżami na grzbiecie) odpowiada przedstawieniom salamandry rozpowszechnionym w XVI w. Podobne wizerunki były tak często powtarzane, że Konrad Gessner postanowił sprostować nieprawdziwe przekonania na temat wyglądu tego zwierzęcia, zob. S. Kusukawa, *The sources of Gessner's pictures for the Historia animalium*, „Annals of Science” 2010, t. 67, s. 325-327; M.C. Biederbick, *Tradition and Empirical Observation – Nature in Giovo's and Symeoni's Dialogo Dell' Imprese from 1574*, [in:] *Emblems and the Natural World*, ed. K.A.E. Enenkel, P.J. Smith, 2017, s. 297-298. Na ekslibrisie ciało bestii jest pokryte łuskami, lecz pozostawiono gwiżdzy.

<sup>62</sup> W XVI w. wizerunki salamandry stanowiły przede wszystkim część emblematu Franciszka I wraz z jego dewizą *Nutrisco et extinguo* („Żywię i gaszę”), a w rozwiniętej formie *Notrisco al Buono stingo el reo* („Żywię dobro, gaszę zło”), M.C. Biederbick, dz. cyt., s. 294-296. Emblemat ten został

ulegające spaleniu symbolizowały namiętności. W związku z ich niezwyklejmi właściwościami kojarzono je także z fragmentem księgi Izajasza „Gdy będziesz chodził w ogniu, nie sparzysz się i płomień nie będzie gorzał na tobie” (Iz 43, 2). Salamandra symbolizowała więc czystość oraz ludzi sprawiedliwych i pokładających ufność w Bogu<sup>63</sup>. Zatem można odczytywać zestawienie salamandry z herbem własnym Ponętowskich – Brogiem – jako odniesienie do cnoty Jana, lecz nie było to wyjątkowe rozwiązanie. Przedstawienia herbu Bróg z *Krotkiego rzeczy polskich seymowych pamięci godnych commentarza* wraz inicjałami J. Ponętowskiego otacza wieniec z napisem „VIRTUS NOBILITAT HOMINEM AN[no] 1568”. Podobne odniesienie do cnoty pojawia się także w innym znaku własnościowym Ponętowskiego – haftowanym supereklibrisie z Brogiem z *Breviarium romanum* (BJ, Cim. D), który został opatrzony odnoszącym się wprost do rodu i jego godła mottem „HORREA VIRTUTES” na przedniej okładzinie i „INFVLA PVL CRA DECVS” na tylnej<sup>64</sup>.

Symbolika salamandry nie wyjaśnia jednak jej relacji ze smokiem, którą można odnaleźć w jednej z bajek ze zbioru *Dialogus creaturarum – De salamandra et hydra*. W bajce przywołano większość wspomnianych wyżej cech salamandry i opisano jej walkę z hydrą wraz z pouczeniem dotyczącym walki człowieka z pragnieniami cielesnymi i pożądaniem ziemskich zbytków. Wedle bajki salamandra i hydra wyczerpane walką ukrywały się odpowiednio w płomieniach lub w wodzie. Ludzie więc, gdy są trawieni przez płomień pożądania zmysłowego i rozpusty (*igne concupiscentiae et luxuriae*), powinni zatopić się w wodach czystości cielesnej i moralnej (*in aquas castitatis et munditiae*), a gdy walczą z wodami światowych żądz i chciwości (*aqua cupiditatis et avaritiae*), powinni rzucić się w ogień miłosierdzia i hojności (*in ignem caritatis et largitatis*)<sup>65</sup>. *Dialogus creaturarum* był dość popularny w końcu XV i w XVI w., o czym świadczą liczne egzemplarze rękopiśmienne oraz drukowane, również w tłumaczeniach na języki wernakularne<sup>66</sup>. Do *Dia-*

---

opublikowany w zbiorze dewiz Paolo Giovia *Dialogo dell'imprese militari et amorose*, których egzemplarz być może należał do Ponętowskiego (*Simbola italica cum insigniis et iconibus*). W weneckich wydaniach *Le imprese illustri con espositiōni, et discorsi* Girolama Ruscellego z oficyny Francesca Ramazetta salamandra pojawiła się na kartach tytułowych oraz jako sygnet drukarski z mottem VIRTUTI SIC CEDIT INVIDIA. Inni drukarze także często używali jej jako sygnetu, R. Raybould, *Appendix: Hieroglyphs and Emblems in Printers' and Publishers' Marks*, [w:] L. Volkmann, *Hieroglyph, Emblem, and Renaissance Pictography*, ed. R. Robin, Leiden – Boston 2018, s. 272.

<sup>63</sup> S. Kobięlus, *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji: starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002, s. 276-277; M.C. Biederbick, dz. cyt., s. 300-301.

<sup>64</sup> *Breviarium Romanum*, Venezia 1580, BJ, Cim. D; J. Tomaszewski, dz. cyt., t. 1, s. 93-94; t. 2, kat. 5; A. Wagner, *Supereklibris polski*, s. 101-102.

<sup>65</sup> *Dialogus creaturarum*, J.G.T. Grässe, Tübingen 1880. Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 148. s. 270-271.

<sup>66</sup> P. Ruelle, *Le Dialogue des créatures: traduction par Colart Mansion (1482) du Dialogus creaturarum (XIV<sup>e</sup> siècle)*, Bruxelles 1985, s. 8-15; *The Dialogues of Creatures Moralysed: A Criti-*

*logus creaturarum* sięgnął również B. Paprocki. Jego *Koło rycerskie, w którym rozmaite stworzenia rozmowy swe mają: skąd człowiek może przykład wziąć, jako sam ma żyć, insze uczyć, i czego się wystrzegać* wydane zapewne ok. 1576-1582 r.<sup>67</sup>, jest uproszczoną i skróconą parafrazą łacińskiego dzieła. W rozdziale 115 „Mamy się strzec żądze nieczystej i łakomej. Przykład o smoku i salamandrze” pominął rozbudowaną charakterystykę salamandry z oryginału. Paprocki utożsamiał także hydrę ze smokiem zmieniając tytuł bajki i pisząc w jej treści o przeciwniku salamandry jako „hydrze smoku wodnym”. Pominął również opis hydry jako pięciogłowego smoka. Paprocki uprościł cały utwór, zachowując główną treść morału: wyzwiał do odrzucania „złych żądz” i do stania się „miłosiernymi i hojnymi”<sup>68</sup>.

Wydaje się więc, że J. Ponętowski znał przynajmniej jedną z wersji bajki o salamandrze i hydrze. Niewykluczone, że znał wersję Paprockiego, a także jej autora. Pochwały pod adresem Ponętowskiego w *Herbach rycerstwa polskiego* mogły być podyktowane prywatnym interesem heraldyka szukającego protekcji lub dziękującego za nią<sup>69</sup>. Także późniejsza twórczość Paprockiego sugeruje, że pochwały mogły być obliczone na uzyskanie korzyści. W 1593 r., kiedy J. Ponętowski już od kilku lat mieszkał w Królestwie Polskim i stracił znaczną część swoich wpływów, przebywający na Morawach Paprocki, nie starając się już o jego względy i kierując swoje słowa do czytelnika czeskiego w *Zwierciadle sławnego margrabstwa morawskiego* z 1593 r. pisał już nie o hojności, lecz o rozrzutności opata<sup>70</sup>.

Poza opisem Paprockiego dysponujemy niewielką, ale reprezentatywną liczbą wzmianek dotyczących szczodrobliwości J. Ponętowskiego. O jego gościnności i hojności, niekoniecznie łączonych z powściągliwością i bezinteresownością, świadczy opis wystawnego podejmowania przez niego nunjusza papieskiego Alberta Bolognettiego<sup>71</sup> oraz wzmianka o ucztach na dworze opackim, krytykowanych przez kronikarza klasztornego<sup>72</sup>. Poeta Michael Prudeker dedykował Ponętowskiemu jako swojemu mecenasowi „Carmen de

*cal Edition*, ed. G.C. Kratzmann, E. Gee, Leiden 1988, s. 50-55.

<sup>67</sup> A. Brückner, *Ezopy polskie*, Kraków 1902, s. 50-61; B. Paprocki, *Bartosza Paprockiego Koło rycerskie*, oprac. W. Czermak, Kraków 1903, s. XV-XVI.

<sup>68</sup> B. Paprocki, *Koło Rycerskie...*, Kraków 1576-1582 (?), kap. 115.

<sup>69</sup> „[...] klasztor i kościół nadobnie ochędożył i wiele przybudował. Był to wielki chlebowadca. Na tym opactwie będąc wszystkie Polaki, którzy do Włoch i ze Włoch jeździli podejmował. Utracił był więcej niż 40 tysięcy przez sześć lat ludzkim wczasom i potrzebom dogadzając”, B. Paprocki, *Herby...*, s. 222-223.

<sup>70</sup> L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 513-514.

<sup>71</sup> „[...] il qual Abbati per esser nobil Polacco mi accoglienze estraordinarie nel ricevermi nella Chiesa còl Te Deus Laudamus, con musici di Tromboni, et cornetti, et con tutti gl'honori possibili”, Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Chigi. L.III.67, fol. 100r.

<sup>72</sup> MZA, E 55, sig. II 1, fol. 240r.; G 12, inv. č. 385, s. 78.



humilitate<sup>73</sup>. J. Ponętowski wspierał także ołomunieckich jezuitów i ich kolegium<sup>74</sup>. Ufundował również złocony srebrny kielich za 50 florenów dla kościoła w Cholinie, malowidła w chórze kościoła klasztornego w Hradisku<sup>75</sup> oraz obraz przedstawiający *Ukrzyżowanie* dla kościoła bernardynów w Kazimierzu Biskupim<sup>76</sup>. Był także policzony wśród dobrodziejów kazimierskiego klasztoru. Wiemy o darach książkowych Ponętowskiego dla profesorów Akademii Krakowskiej<sup>77</sup>, augustianina i profesora Akademii Krakowskiej Adama Bronikowskiego<sup>78</sup>, dla hradyskiego klasztoru<sup>79</sup>, a wreszcie o najważniejszej donacji dla Akademii Krakowskiej z 1592 r. W darze dla swojej dawnej uczelni Ponętowski przekazał oprócz książek i albumów graficznych tapiserie, obrazy, ryciny wielkoformatowe oraz paramenty liturgiczne. Większość zapisów z inwentarza donacji nie umożliwia precyzyjnej identyfikacji ksiąg w nim uwzględnionych: często brakuje autorów, pełnych tytułów, nie ma wcale dat i miejsc wydania. W wielu przypadkach tylko dzięki temu, że znamy część księgozbioru, możemy rozpoznać w zapisach inwentarzowych zachowane egzemplarze. W tymże inwentarzu natomiast nie brakuje określeń odnoszących się do kosztownych opraw, co pokazuje, że ten dokument, oprócz pełnienia podstawowej funkcji spisu ofiarowanych rzeczy, miał podkreślać ich dużą wartość. Chociaż źródła są dość skąpe, to powyższy przegląd pozwala przypuszczać, że wydawane lekką ręką pieniądze klasztorne nie służyły wyłącznie Ponętowskiemu. Wydaje się więc, że – niezależnie od obiektywnej oceny gospodarności opata – przedstawienie walki salamandry ze smokiem miało się odnosić do jego cnót, a zwłaszcza jego miłosierdzia i szczodropliwości. Ponętowski ceniąc sobie swoją *magnanimitas* chciał dać jej także wyraz w jednym z ekslibrisów i pieczęci, którą, co znamienne, postanowił wycisnąć na inwentarzu niezwykle hojnej donacji dla swej dawnej uczelni<sup>80</sup>. Wykorzystanie walki smoka z salamandrą służyło

<sup>73</sup> Niewiele więcej wiemy o tym twórcy. Swoje próby literackie skierował także do Ferdynanda II, zob. W. Kofler, M. Korenjak, *Das 16. Jh. bis zum Tod Erzherzog Ferdinands II. von Tirol (1595). Dichtung*, [in:], *Tyrolis Latina: Geschichte der lateinischen Literatur in Tirol*. T. 1, red. M. Korenjak, et al., Wien-Köln-Weimar 2012, s. 258. Karta z utworem Prudekera została wklejona na tylną wyklejkę albumu (BJ, Albumy I V).

<sup>74</sup> L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 518.

<sup>75</sup> MZA, E 55, sig. II 1, fol. 240v.; G 12, inv. č. 385, s. 78-79.

<sup>76</sup> *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 128; Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Bernardynów, Rkps S-ka-1 (Chronologia Conventus Casimierensis).

<sup>77</sup> BJ, Cim. 5746-47, zob. przypis. 50.

<sup>78</sup> BJ, Cim. 6024, L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 527. Druga książka подарowana Bronikowskiemu na przedniej okładzinie ma supereklibris herbowy (czteropolowy z infulą opacką) J. Ponętowskiego, zaś na tylnej supereklibris napisowy A. Bronikowskiego: „*ADAMVS BRONIKOWSKI / CONCIONATOR EREMITAN*”, KC, sygn. SZ T III 35.

<sup>79</sup> L. Birkenmajer, J. Łoś, E. Barwiński, dz. cyt., s. 123-124; E. Chwalewik, dz. cyt., s. 36; L. Hajdukiewicz, dz. cyt., s. 523. Zob. przypis: 2.

<sup>80</sup> Niejasne tylko pozostaje przedstawienie ognia pod herbami. Być może jest to „ogień miło-

nie tylko podkreśleniu cnót Ponętowskiego, ale było także znakomitym sposobem, aby przypisać sobie herb Odrowąż ze smokiem.

Jak słusznie zauważył L. Hajdukiewicz, J. Ponętowski ani na chwilę nie pozostawiał oglądających księgi w niepewności co do ich proveniencji. Jego biblioteka niewątpliwie odznaczała się przepychem pięknych i bogatych opraw, które miały cieszyć jego oko i wzbudzać podziw we wszystkich, którzy mogli je oglądać. Niestety nie wiemy nic o sposobie przechowywania książek Ponętowskiego. Były one zapewne oglądane przez domowników opata<sup>81</sup>, Polaków „którzy do Włoch i ze Włoch jeździli” oraz ważnych gości. Podziw miał wzbudzać także J. Ponętowski jako twórca tej kolekcji, a także jego pochodzenie i cnoty sygnalizowane poprzez znaki własnościowe ksiąg. W ekslibrisach i supereklibrisach zamiast Ogończyka, herbu macierzystego, umieszczał bardzo zbliżony herb Odrowąż. Ta zamiana sprawiała, że herby ze znaków własnościowych ksiąg różniły się od przedstawień znanych z pieczęci i insygniów opackich. Tylko protoekslibris z *Missale parisiense* powtarza układ znany z pieczęci sekretnej opata hradyckiego i niewykluczone, że po prostu był na niej wzorowany. Ponieważ tymczasem trudno określić związki rodzinne uprawniające Ponętowskiego do używania Odrowąza, należy uznać to

---

sierdza i hojności” z *Dialogus creaturarum*, chociaż dziwić może wobec takiego wyjaśnienia pominięcie wody. Na pieczęci ogień wydaje się gorzeć w gnieździe, co może przywołać na myśl zarówno gniazdo salamandry (mogą to także sugerować gwiazdy po obu stronach płomienia), jak i feniksa. W przypadku ekslibrisu przypomina bardziej ogień na wzgórzu lub wulkan. Otwarty ogień oraz przedstawienia wybuchającego wulkanu były rozpowszechnione w zbiorach emblematów i dewiz, lecz obecnie trudno rozstrzygać o ich znaczeniu w odniesieniu do herbów Ponętowskiego. Płomień, z których wyłania się gwiazda i motto „*Volentes*” stanowiły dewizę Daniele Barbaro. Obecność gwiazdy zbliża je do przedstawienia z pieczęci. Same płomienie z mottem „*Deorsum nunquam*” były dewizą Claudii Rangony, G. Ruscelli, *Le imprese illustri...*, Venice 1567, s. 156-157, 457-458. Przedstawienie Etny buchającej płomieniami z mottem „*Natura Maiora Facit*” było dewizą Giovanniego Battisty Castaldo, zaś nieco inne przedstawienie Etny z mottem *Cosi arruffa il vello di monello* odnosi się do Castellino di Beccarii, P. Giovio, *Dialogo dell'imprese militari et amorose...*, Lyon 1559, s. 97-98, 142-143. W *Empresas morales* Juana de Borja otwarty ogień przypominający ognisko pojawia się z mottem *Nec premo nec quiesco*, a Etnie towarzyszy motto *Retinere nequeo...*, zob. J. de Borja, *Empresas morales...*, Praga 1581, fol. 30v.-31r., 34v.-35r.; zob. także, *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, bearb. A. Henkel, A. Schöne, Stuttgart 1978, s. 119-136.

<sup>81</sup> S. Pawłowski w liście pisanym wiosną 1591 r. (między 30 III a 4 IV) do Ponętowskiego wspomina Jana Makowskiego jako „byłego domownika” opata, ZAO-Ol, Arcybiskupství Olomouc, inv. č. 104, sig. 29, *Copiarium literarum missilium latine conscriptarum*, fol. 348r. Bullę papieską dotyczącą używania pastorału i mitry dostarczył Ponętowskiemu w 1581 r. Stanisław Manikowski (BJC, Rkps. 1.7. R. 134, ostatnia karta), o którym Ferenc Ostrowski pisał na marginesie egzemplarza *Gniazda cnoty* (BJ, Cim. 8326) przy herbie Grabie: „Stanisław Manikowski służył ze mną księdzu opatowi ołomunieckiemu [tego?] herbu”. Lewicka-Kamińska stwierdziła, że to Manikowski był herbu Grabie, lecz nie odniosła się do tożsamości ołomunieckiego opata. Niewykluczone, że chodziło o opata hradyckiego. Książka z notatkami Ostrowskiego z lat ok. 1584-1589 jest obecnie jest w oprawie z supereklibrisem przedstawiającym herb Bróg – najprawdopodobniej Ponętowskiego. Z notatek Ostrowskiego wiemy także, że w 1587 r. przebywał w Hradisku, zob. A. Lewicka-Kamińska, dz. cyt., s. 26.

działanie za uzurpację herbową. Jej przyczyn może być co najmniej kilka, lecz najważniejsze wydaje się nawiązanie poprzez herb do sławnych rodów polskich i morawskich. Za uzurpację można uznać także przywołanie postaci K. Szydłowieckiego poprzez przedstawienie herbu Odrowąż z udostojnieniem Orderem Smoka, choć jednocześnie zestawienie salamandry i smoka, zaczerpnięte z *Dialogus creaturarum*, może w wersji przekształconej przez B. Paprockiego w *Kole rycerskim*, miało zapewne zwracać uwagę na cnotę czystości, a także miłosierdzie i hojność Ponętowskiego, których z pewnością nie można mu odmówić. Ponętowski tworzył więc komunikat heraldyczny skierowany do nielicznych i starannie wybranych odbiorców, z których strony zapewne nie obawiał się oskarżeń o uzurpację herbową. Jednocześnie nawiązania te były wyjątkowo subtelne, toteż mogły umykać wielu współczesnym Ponętowskiego, tak jak do dziś umykały badaczom.

Fot. 1. Ekslibris J. Ponętowskiego, 1586.

Źródło: BJ, Inc. 1354-1355. Zdjęcie: Magdalena Herman<sup>82</sup>



<sup>82</sup> Zakresy dat podawane przy supereklibrisach oraz ekslibrisach odnoszą się do przybliżonego czasu powstania tych znaków własnościowych, a nie do datowania opraw woluminów, z których pochodzą. Dаты roczne uwzględnione w spisie ilustracji wynikają natomiast z dat zawartych w samych dziełach.

Fot. 2. Superekslibris J. Ponętowskiego, 1581-1586.  
Źródło: BJ, teka 151 (oprawa z 1586 r.). Zdjęcie: © Biblioteka Jagiellońska



Fot. 3. Superekslibris J. Ponętowskiego, 1581-1586.  
Źródło: BJ, teka 151 (oprawa z 1586 r.). Zdjęcie: © Biblioteka Jagiellońska



Fot. 4. Protoekslibris J. Ponętowskiego, ok. 1578–1588.  
Źródło: BJ, Cim. 8426. Zdjęcie: Magdalena Herman



Fot. 5. Pieczęć wielka opacka J. Ponętowskiego, 1577.  
Źródło: MZA, A1 Stavovské listiny, inv. č 697. Zdjęcie: Magdalena Herman



Fot. 6. Superekslibris J. Ponętowskiego, ok. 1578–1581.  
Źródło: BJ, Cim. 5875 (oprawa z 1587 r.), Zdjęcie: Magdalena Herman



Fot. 7. Pieczęć J. Ponętowskiego, 1584.  
Źródło: AUJ, Akta pap. 16330. Zdjęcie: © Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego



Fot. 8. Ekslibris J. Ponętowskiego, 1577–1581.  
Źródło: BJ, Cim. 5746-5747. Zdjęcie: Magdalena Herman



Fot. 9. Karta tytułowa *Oraciones [sic!] Consiliariorum Regni fere aureae ad Sigismundum Augustum Poloniae Regem Consiliariorum Regni*, po 1581 r. Źródło: Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, XVI.Q.3234 © Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu



## Źródła

Brno, Moravský zemský archiv

E 55, sig. II 1.

E 55, inv. č. 262, sig. IV B 4.

G 12, inv. č. 385.

Częstochowa, Biblioteka Jasnogórska

Rkps. 1.7. R. 134.

Kraków, Biblioteka Jagiellońska

Rkps. Przyb. 223/80 Archiwum Anny z Lewickich Kamińskiej. Biblioteka Jana Ponętowskiego.

Rkps. 5358.

Rkps. 5446.

Cim. 8420.

Kraków, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

Akta pap. 16330.

Ołomuniec, Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc

Arcibiskupství Olomouc, inv. č. 97, sig. 23.

Arcibiskupství Olomouc, inv. č. 104, sig. 29.

Praga, Národní archiv

Morava, inv. č. 2208.

Morava, inv. č. 2960.

Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana

Chigi. L.III.67.

Borja J. de, *Empresas morales...*, Praga 1581.

*Casimiri IV regis tempora complectens (1447-1492)*, oprac. T. Wierzbowski. T. 1 *Matricularum Regni Poloniae summaria*, Warszawa 1905.

*Dialogus creaturarum*, by Grässe J.G.T., Tübingen 1880, Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 148.

Giovio P., *Dialogo dell'impresa militari et amorose...*, Lyon 1559.

Paprocki B., *Gniazdo Cnoty...* T. 2: Kraków 1578.

Paprocki B., *Herby Rycerstwa[!] Polskiego...*, Kraków 1584.

Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, oprac. J. Korytkowski. T. 2: *Archidyaconaty: Kaliski, Wieluński, Łowicki i Łęczycki: z poręki Towarzystwa Przyjaciół*



*Nauk Poznańskiego podług kodeksów rękopiśmiennych Archiwum Gnieźnieńskiego i Kaliskiego*, Gniezno 1881.

Paprocki B., *Koło Rycerskie...*, Kraków 1576–1582 (?).

*Receptiones seu installationes ad episcopatum, praelaturas et canonicatus Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis ab anno 1532 usque ad annum 1800*, oprac. R. Weimann, Poznań 1909.

Ruscelli G., *Le imprese illustri...*, Venezia 1567.

## Wykaz literatury

Ameisenowa Z., *Dwa nieznane polskie znaki książkowe z XVI wieku*, Kraków 1947.

Badecki K., *Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382-1600 r.*, Lwów 1928.

Bartynowski W., *Rękopisy i ryciny pozostałe po ś.p. Żegocie Paulim (Kronika)*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: organ Towarzystwa Numizmatyczno-Archeologicznego w Krakowie” 1896, t. 8, s. 36.

Bąbiak G.P., *Odrowąż kanclerza Szydłowieckiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1997, t. 41, s. 105–109.

Biederbick M.C., *Tradition and Empirical Observation — Nature in Giovio's and Symeoni's Dialogo Dell' Imprese from 1574*, [in:] *Emblems and the Natural World*, ed. Enenkel K.A.E., Smith P.J., Leiden – Boston 2017, s. 271-320.

Birkenmajer L., Łoś J., Barwiński E., *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków 1914.

Blinka F., *Z historie kláštera Hradiska: vyprávění o klášteru Hradisko, jeho opatech a době, ve které žili*, Olomouc 2004.

Bolom-Kotari M., *Pečeti hradiských premonstrátů v pozdním středověku a raném novověku*, Červený Kostelec 2015.

Briquet Ch.M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*. T. 1, Genève 1907.

Brückner A., *Ezopy polskie*, Kraków 1902.

Čermák M., *Městská papírna v Olomouci (1505-1785)*, „Vlastivědný věstník moravský” 1978, vol. 30, s. 36-48.

Chrzanowski T., *Adoracja czy prezentacja? O dwóch projektach z drugiej połowy XVI wieku nagrobka Jana Ponętowskiego, opata hradyskiego*, „Folia Historiae Artium” 1996-1997, t. 2-3, s. 83-89.

Chwalewik E., *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955.

Dvorský F., *O starožitném panském rodě Benešoviců*. T. 1: *O Benešovicích-vyjímaje rod pánů z Kravař*, Brno 1907.

Dvorský F., *O starožitném panském rodě Benešoviců*. T. 2: *O rodě pánů z Kravař*, Brno 1910.

*Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, bearb. A. Henkel, A. Schöne, Stuttgart 1978.

- Hajdukiewicz L., *Jan Ponętowski – opat hradyski, bibliofil i miłośnik sztuki (Materiały do życiorysu)*, „Roczniki Biblioteczne” 1970, t. 14, s. 485-528.
- Hordyński P., *Kolekcja Jana Ponętowskiego. Wstęp do opisu zawartości*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2016, t. 66, s. 69-84.
- Hordyński P., Pirożyński J., *Exlibris Biblioteka Jagiellońska: polnische Bücherzeichen aus den Sammlungen der Jagiellonischen Bibliothek in Krakau*, Weinheim 1986, Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Nr. 53.
- Hrabětová I., *Erbovní pověsti v českých spisech Bartoloměje Paprockého z Hlohov*, Brno 1992.
- Jakubec O., *Kulturní prostředí a mecenát olomouckých biskupů potridenské doby*, Olomouc 2003.
- Karpuk W., *Biblioteka w Puszczy Korabiewskiej (Mariańskiej). Na podstawie inwentarza z 1845 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1998, t. 69, s. 171-398.
- Kašpar J., *Exempláře starých tisků s vlastnickými vazbami olomouckého biskupa Stanislava II. Pavlovského dochované na území České republiky*, „Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – Literární historie = Acta Musei Nationalis Pragae. Series C – Historia litterarum” 2014, t. 59, nr 1-2, s. 13-20.
- Kašpar Z., *Opat kláštera Hradisko Jan Poniatowský*, „Střední Morava: kulturněhistorická revue” 2000, t. 11, s. 128-136.
- Kieszkowski J., *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki: z dziejów kultury i sztuki Zygmuntowskich czasów*, Poznań 1912.
- Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985.
- Kneidl P., „*Picturae et Kunststuck*” v Březanově katalogu rožmberské knihovny, [in:] *Ars baculum vitae: sborník studií z dějin umění a kultury k 70. narozeninám prof. PhDr. Pavla Preisse, DrSc*, red. V. Vlhas, T. Sekyrka, Praha 1996, s. 84-86.
- Kobielus S., *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji: starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002.
- Konopka J., *O polskich herbach złożonych (ciąg dalszy)*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1911, t. 4, nr 7-8, s. 108-113.
- Korenjak M., Kofler W., *Das 16. Jh. bis zum Tod Erzherzog Ferdinands II. von Tirol (1595). Dichtung*, [win:] *Tyrolis Latina: Geschichte der lateinischen Literatur in Tirol*, bearb. M. Korenjak, F. Schaffenrath, L. Šubarić, K. Töchterle, Wien-Köln-Weimar 2012, s. 225-265.
- Kosiński S., *Pochodzenie i początki kariery politycznej Piotra Dunina-Wolskiego*, „Studia Płockie” 1981, t. 9, s. 87-100.
- Kozierowski S., *Studia nad pierwotnem rozsiadleniem rycerstwa wilkopolskiego (Ród Drogosławiczków)*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1914, t. 7, nr 1-2, s. 20-26.
- Kusukawa S., *The sources of Gessner's pictures for the Historia animalium*, „Annals of Science” 2010, t. 67, nr 3, s. 303-328.
- Lewicka-Kamińska A., *Nieznane ekslibrisy polskie XVI wieku w Bibliotece Jagiellońskiej*, Kraków 1974.

- Mlčák L., *Heraldika opatů premonstrátské kanonie na Hradisku u Olomouce v 17. a 18. století*, „Časopis Slezskeho zemského muzea. Série B - vědy historické” 2003, t. 52, nr 3, s. 220-234.
- Muczkowski J., *Zbiór odcisków drzeworytów w różnych dziełach polskich w XVI i XVII wieku odbitych a teraz w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego zachowanych*, Kraków 1849.
- Nir R., *Rękopisy z XVI wieku w zbiorach Biblioteki Jasnogórskiej w Częstochowie*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1976, t. 14, nr 2, s. 289-300.
- Obrębski A., *Piotr Dunin-Wolski (1531-1590), jego ród i najbliższa rodzina*, [w:] *Od średniowiecza ku współczesności: prace ofiarowane Jerzemu Starnawskiemu w pięćdziesięciolecie doktoratu*, red. J. Okoń, Łódź 2000, s. 210-243.
- Olomouc: Klášterní Hradisko: bývalá premonstrátská kanonie*, Uherské Hradiště 2011, Církevní památky, sv. 51.
- Paprocki B., *Bartosza Paprockiego Koło rycerskie*, oprac. W. Czermak, Kraków 1903, Biblioteka Pisarzy Polskich, nr 44.
- Pečetě a znaky opatů a konventu premonstrátské kanonie na Hradisku u Olomouce ve 13.-16. století*, „Casopis Slezskeho Zemského Muzea. Serie B” 2005, t. 54, s. 1-10.
- Piekarski K., *Superexlibrisy polskie od XV do XVIII wieku*, Kraków 1929.
- Raybould R., *Appendix: Hieroglyphs and Emblems in Printers' and Publishers' Marks*, [in:] L. Volkmann, *Hieroglyph, Emblem, and Renaissance Pictography*, ed. R. Raybould, Leiden-Boston 2018, s. 265-77.
- Ruelle P., *Le Dialogue des créatures: traduction par Colart Mansion (1482) du Dialogus creaturarum (XIVe siècle)*, Bruxelles 1985.
- Rybarski A., *Pochodzenie i początek rodu Odrowążów*, „Przegląd Historyczny” 1914, t. 14, nr 1, s. 1-23.
- Samek J., *Pastoral i mitra z daru opata Jana Ponętowskiego w zbiorach Muzeum*, „Opuscula Musealia. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1991, t. 5, s. 87-93.
- Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579-1598): biskup a mecenáš umírajícího věku*, ed. O. Jakubec, Olomouc 2009.
- Štěpán J., *Olomoucký zlatník Donát Šolc (1575-†1588) a olomoucká medailérská škola*, „Střední Morava: vlastivědná revue” 2003, t. 16, s. 108-111.
- Stróżyk P., *O potrzebie i możliwościach badań nad herbami złożonymi. Uwagi na przykładzie ikonograficznych źródeł heraldycznych z Wielkopolski*, [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2004, Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia, 170.
- Stružová V., *Filigrány moravských papíren na základě nových zjištění využití papíru v kanceláři olomouckých biskupů*, Praca dyplomowa, Univerzita Pardubice, 2015.
- Szwagrzyk J.A., *Moneta, medal, order*, Wrocław 1971.
- Szymański J., *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa 2001.
- Taul A., *Olomoucké medaile, plakety, žetony a známky*, Olomouc 1969.
- The Dialogues of Creatures Moralysed: A Critical Edition*, ed. G.C. Kratzmann, E. Gee, Leiden 1988.

- Tomaszewski J., *Oprawy haftowane i tekstylne z XVI-XIX wieku w zbiorach polskich*. T. 1: *Kontekst historyczny*, Warszawa 2013.
- Tomaszewski J., *Oprawy haftowane i tekstylne z XVI-XIX wieku w zbiorach polskich*. T. 2: *Katalog opraw*, Warszawa 2013.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. T. 1, Warszawa 1904.
- Uwagi o intelektualistach-kolekcjonerach w Polsce na przełomie renesansu i baroku*, [w:] *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice, listopad 1981*, red. E.R. Karwowska, A. Marczak-Krupa, Warszawa 1984, s. 121-45.
- Veselá L., *Knihy na dvoře Rožmberků*, Praha 2005.
- Wagner A., *Elementy manierystyczne w zdobnictwie introligatorskim w Polsce (od XVI do początku XVII wieku)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2016, t. 47, s. 51-75.
- Wagner A., *Eklibrisy Ludwika barona Schimmelpfenniga w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2003, t. 26, s. 205-217.
- Wagner A., *Prymas Maciej Drzewicki jako bibliofil: w pięćsetlecie powstania pierwszego polskiego eklibrisu*, Warszawa-Toruń-Poznań-Drzewica 2016.
- Wagner A., *Supereklbris biskupa ołomunieckiego Stanisława Pawłowskiego. Z badań nad książkowymi znakami własnościowymi polskiej szlachty w XVI wieku*, [w:] *Książka w życiu Kościoła*, red. T. Kruszewski, Toruń 2009, s. 85-101.
- Wagner A., *Supereklbris polski: studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.
- Wojciechowski M.J., *Eklibris – godło bibliofila*, Wrocław 1978.